

kosmos + oecumene

derde jaargang | 1969

10

humanisme nu

de droom van het humanisme nog steeds niet uitgedroomd?

door drs. Fons Elders

Het schrijven van dit artikel roept bij mij de associatie op van het tekenen van een overlijdensakte. Men gebruikt een naam, waaraan buiten onze herinnering geen feitelijk bestaan meer kan worden toegekend, althans niet in de zin, zoals we dat bestaan hebben leren waarderen.

Het humanisme bestaat niet meer, zo het ooit heeft bestaan, tenzij in de hoofden van enkele optimisten, de ware kinderen Gods, die niet kunnen en willen geloven dat hun dromen alleen in eigen hoofd leven. Dromen analyseren is niet alleen een delikate zaak, maar ook een pijnlijke zaak, als de droom mooier is dan de daarachter schuilgaande werkelijkheid. Dit lijkt mij het geval te zijn met het humanisme.

Om dubbelzinnigheden te vermijden, baseer ik mij bij mijn analyse van het humanisme op de beschrijving van dr. A. Constandse: „In alle genoemde gevallen (ethiek, wetenschap, sociale strijd) trad het humanisme niet op als een faktor *naast* de godsdienst, niet als een „zuil” naast katholicisme of protestantisme. Het onderstreepte wat *alle* mensen, in welke sociale of godsdienstige verhoudingen ook opgevoed of geïndoktrineerd, gemeen hebben: zedelijk besef, redelijk vermogen, behoefte aan maatschappelijk geluk, de mogelijkheid dit te bevorderen. Wat gelijkwideerd moest worden waren overleveringen, verouderde zeden en machten, mythen en ideologieën welke de gewenste evolutie in de weg konden staan.”

ideologie

Het woord humanisme wordt hier kennelijk niet alleen gebruikt als een verzamelwoord voor een aantal ideeën en overtuigingen, in casu: mensen manifesteren altijd wel op een of andere manier vormen van zedelijk besef, al is het in de manier, waarop zij elkaar doden of niet doden, maar het verwijst ook naar een serie kwaliteiten (zedelijk besef, redelijk vermogen), gemeenschappelijk aan

alle mensen. Het woord mens impliceert deze kwaliteiten. Inzover het woord humanisme een verwijzing bevat naar deze kwaliteiten, die dan bovendien kenmerkend worden geacht voor alle mensen, is er meer aan de hand dan een konstatering. Men koppelt het begrip mens aan een bepaalde waardering, zonder te weten, wat er nu eigenlijk geëvalueerd moet worden.

Als Constandse schrijft over zedelijk besef, behoefte aan maatschappelijk geluk etc. om vervolgens te zeggen dat overleveringen, verouderde zeden, ideologieën e.d. gelijkwideerd moeten worden om de gewenste evolutie mogelijk te maken, lijkt het mij niet onjuist om te zeggen dat het zedelijk besef zich ook manifesteert in die overleveringen en verouderde zeden, dat de behoefte aan maatschappelijk geluk voor velen identiek is aan mythen en ideologieën.

Het humanisme beschrijft zijn eigen wensen in abstracte categorieën, die het verkrijgt door alle inhouden (bijv. het geloof in een alles bepalende rasfaktor), die het in strijd acht met een door hem ontworpen mensbeeld en nieuwe maatschappij, te likwideren. Dit lijkt veel op de droomwereld van een kind.

Het humanisme is als geestelijke stroming geba-

seerd op het dooreenhalen van feiten en waarde-oordelen en daarmee een ideologie, zoals deze tenminste door Gustav Bergmann, een van de minder bekende leden van de Weense Kring, wordt gedefinieerd. Hij maakt een onderscheid tussen konstateringen van feiten en waarde-oordelen : op de eerste zijn de termen waar en vals van toepassing; op de tweede niet, hoewel een ethisch oordeel of een esthetische waardering op zichzelf weer een feit kan zijn. Een ideologisch „statement” is een waardeoordeel onder het mom van een „statement of fact”. Dit is precies wat in het humanisme gebeurt. Het humanisme gelooft in het goede en bestrijdt daarom het kwade, terwijl nog moet worden aangetoond dat er goed en kwaad is, en zo ja, waarin dat bestaat.

feiten ?

Ik neem aan dat vele humanisten, zo niet alle, de rechten van de mens onderschrijven, zoals deze in The American Declaration of Independence (1776) en in de Preamble van het Handvest van de Verenigde Naties (1945) worden beschreven. Deze rechten, zoals de gelijkheid van alle mensen, ongeacht sex, ras, geloof, nationaliteit etc., zijn geformuleerd in indikatieve zinnen, alsof het over feiten gaat. In werkelijkheid echter gaat het niet over feiten : er is immers geen reële gelijkheid tussen de mensen in de hierboven beschreven zin, maar over wensen. Deze wensen leven kennelijk zo sterk in een aantal mensen dat zij wensen en rechten identificeren, waardoor de mogelijkheid van realisatie misschien toeneemt, maar nog geen werkelijkheid is.

Integendeel, rechten hebben met de tien geboden gemeen, dat zij voortdurend in de herinnering moeten worden gebracht, niet doordat zij niet weg te denken zijn uit het menselijk leven, maar juist doordat zij zo weinig in de mens leven. Een pastoor kan elke week over de naastenliefde praten, omdat naastenliefde geen vanzelfsprekende zaak is, in tegenstelling bijvoorbeeld tot het nuttigen van voedsel. Het nuttigen van voedsel kan misschien tot een recht worden bestempeld, maar nooit tot

een plicht, tenzij men die mensen wil gebruiken voor andere doeleinden dan die zij zelf nastreven. Rechten, wetten en plichten zijn niet de illustratie van een in ons allen levend ethisch besef; zij zijn precies het tegendeel. Zij bewijzen dat ons gedrag gestalte moet krijgen in bepaalde kodes, zoals deze cultuurhistorisch bepaald zijn, waarin van tijd tot tijd door initiatief en macht van individuen en groepen verandering wordt aangebracht.

De mogelijkheid van ethisch besef is gekoppeld aan de mogelijkheid tot reflectie, maar daarmee is verder nog niets gezegd over het bestaan van grondnoties in de mens, zoals de idee van het goede, de rechtvaardigheid, de wijsheid enz. De impasse in het ethisch denken werd manifester naarmate men tijdens de opkomst van de burgerlijke maatschappij in toenemende mate de rechten van het individu ging koppelen aan het recht op vrijheid in de markteconomie. Ethische categorieën, die in eerste instantie een enkulturatie- en socialiseringsproces op gang moesten brengen, behielden weliswaar deze functie, maar nu vaak in een, sociaal gesproken, desintegrerende richting. „De essentie van de eis met betrekking tot natuur-rechten is dat niemand een recht heeft tegen mij, tenzij hij een kontrakt kan citeren, mijn toestemming daarin en de vervulling van zijn verplichtingen met betrekking tot dat kontrakt”. (Mac Intyre, A short history of ethics. Londen 1966, p. 155.) De grote tegenstrijdigheid in de ethische systemen heeft veel filosofen er toe gebracht, met name uit de angelsaksische wereld, om een scheiding te maken tussen wat zij noemen : meta-ethiek en ethiek. Meta-ethiek is het onderzoek naar de betekenis (meaning) en onderlinge relaties van betekenissen van ethische woorden, zoals goed, slecht, juist, verkeerd. Ethiek is het ontwikkelen van normatieve „stelsels”, waarin men dan nog een onderscheid kan maken tussen het ontwikkelen van theorieën over het goede en over het gedrag.

Aangezien de redactie gevraagd heeft naar mijn mening over de mogelijkheid van een specifiek humanisme met betrekking tot de ethiek, en dr. Constandse in zijn artikel het zedelijk bewustzijn

heeft geïllustreerd aan een aantal gedragsregels, wil ik mij hier beperken tot een analyse van enkele gedragsregels.

Gulden Regel

De gulden regel : Doe een ander wat gij wilt dat men u doet, lijkt heel plausibel, zolang men uitgaat van de veronderstelling dat alle mensen hetzelfde willen. Dit laatste is echter een grote vraag: het stelt een masochist bijv. voor onoverkoombare moeilijkheden. Het getuigt bovendien van een zeer egocentrische levenshouding, waardoor Bernard Shaw tot de uitspraak kon komen : „Doe een ander niet wat gij wilt dat men u doet, — zijn smaak kan verschillend zijn.”

Het positieve element echter in de gulden regel is het element van onpartijdigheid, in de zin dat men zichzelf niet moet beschouwen als een apart geval. Het heeft hierdoor iets gemeen met de voor wetenschapsbeoefening onontbeerlijke houding van distantie, controle uitoefenen op zichzelf. Maar zelfs als men deze onpartijdigheid een verdienste van de gulden regel wil noemen, zegt hij als zodanig niets over wat intrinsiek goed of kwaad zou zijn. Hij brengt slechts de wens van de wederkerigheid tot uitdrukking. Een dergelijke regel werkt sociologisch gesproken bevredigend, zolang er sprake is van een betrekkelijk stabiel en coherent cultuurpatroon, maar niet meer, wanneer de differentiatie in de maatschappij toeneemt. De Amsterdamse overheid bijv. wenste zich niet aan te sluiten bij de Dam-slapers. Men kan er over bekvechten, of dit verstandig was van de overheid, maar het valt

normatief gesproken moeilijk in te zien, hoe men tot een oplossing gekomen zou zijn, indien beide partijen de gulden regel zouden hebben toegepast. Damslaper : ik laat Samkalden met rust, want ik wil zelf ook met rust gelaten worden.

Samkalden : ik laat die Damslaper niet met rust, want ik zou in zijn plaats ook niet met rust gelaten willen worden. Samkalden heeft groot gelijk dit te zeggen, want hij wil helemaal geen Damslaper zijn. Hij kan dus alleen zichzelf in die Damslaper projekteren om vervolgens te konstateren : ik laat die Damslaper niet met rust, want hij wil mij niet met rust laten.

De gulden regel werkt, als een mens = mensheid een ethische waarheid zou zijn.

Het ongeluk wil echter dat wij de ethiek zelf maken, en dat wij moeilijk van ons eigen gedrag kunnen zeggen, of het goed = waar is. De waardering onttrekt zich misschien niet volledig aan een redelijke analyse, bijv. in de vraag naar de juiste middelen met betrekking tot een bepaald doel, maar dat doel zelf is moeilijk universeel objectiveerbaar.

Als Ayn Rand in *The Virtue of Selfishness* schrijft dat er slechts één fundamenteel recht is, waarvan alle andere kunnen worden afgeleid, en zij formuleert dit recht dan als : „a man's right to his own life. Life is a process of self-sustaining and self-generated action . . .” (p. 93), dan blijkt de onhoudbaarheid van een dergelijke formulering niet alleen uit de waanzin om op een dergelijke vitalistische theorie het woord recht te plakken, het

woord „own”, alsof het leven dat van een ander zou kunnen zijn, maar ook uit de heilloze verwar- ring, die ontstaat tussen de begrippen defensief en offensief doden. Het leven brengt als oerrecht volgens haar ook het recht mee, misschien zelfs wel de plicht, om het te verdedigen tegen aanval- len van andere soortgenoten. Die anderen hebben weliswaar in haar ogen niet het recht om voor hun voortbestaan anderen aan te vallen, maar als iemand moet kiezen tussen sterven of zijn kame- raad opeten, is het opeten ethisch geoorloofd van- uit dat oerrecht.

Deze visie is die van vele nederlanders, met uit- zondering van enkele cynici, die van mening zijn dat alles is geoorloofd, omdat naar hun mening geen universele objektieve normen te formuleren zijn. Dialoog over het gebod : gij zult niet doden.

A : men mag niet doden.

B : Van mij mag alles, ook doden.

A : Men mag niet doden, tenzij uit zelfverdedi- ging, het zg. defensieve doden.

B : Van mij mag alles, ook offensief doden.

A : Men mag niet doden; het recht op zelfver- dediging kan echter in bepaalde gevallen meebrengen dat men preventief-defensief moet doden.

B : Van mij mag alles, ook ABC-wapens, hoor.

A : Men mag niet doden, maar als u het zo stelt, impliceert dit vanuit het recht op zelfverde- diging desnoods een preventieve-defensieve oorlog met ABC-wapens.

B : We zijn het langzamerhand wel met elkaar eens.

Opvallend in dit dialoge is dat A veel meer woorden nodig heeft dan B, om de ongerijmdheid van zijn uitgangspunt en de hypokrisie van zijn gedrag met betrekking tot zijn uitgangspunt te verbergen. A heeft immers geen been om op te staan. Want zelfs als men uitgaat van Rand's idee van het absolute recht op voortbestaan, is het toch een ontkenning van het absolute recht op voortbe- staan van de tegenstander, als men deze doodt om eigen leven te rekken? Als er een absoluut recht op voortbestaan is, wat overigens nergens staat en

door moeder-natuur enigszins anders wordt begre- pen dan door veel mensenkinderen, is het ethisch onverantwoord ooit iemand te doden, ook niet uit zelfverdediging op straffe in strijd te komen met dit recht.

Kant

Misschien is echter een andere gedragsregel, door Kant geformuleerd en zeer dierbaar aan veel hu- manisten, wel bestand tegen een nadere analyse : „Handel zo dat het motief voor uw handelen de beweegreden zou kunnen zijn voor het handelen van alle mensen”. De vooronderstelling in deze ge- dragsregel is dat het mogelijk is een motief een universeel-kwantitatieve betekenis toe te kennen. Bijv., ik wil in zo kort mogelijke tijd zoveel mo- gelijk geld verdienen (veel voorkomend motief). Dit motief kan een universele toepassing krijgen. Is het daarmee ethisch ook wenselijk? Een ja- antwoord wijst op een kapitalistische visie op de mensheid; een nee-antwoord op een anti-kapitalis- tische visie. Beide antwoorden, hoewel tegenstrij- dig, zijn verenigbaar met zijn grondregel. Ook Kant's kategorische imperatief blijkt hol te zijn, wat betreft de betekenis van het goede. Hij heeft wel in sterke mate er toe bijgedragen dat het ethisch handelen gezien werd als een eigen orde, die niet herleidbaar en afleidbaar was, het Sollen tegenover het Sein, ofwel het verschil tussen „ought” en „is”, maar daarmee heeft hij ongewild ook bijgedragen tot een verzelfstandiging van het plichtsgevoel dat hierdoor een eigen leven is gaan leiden.

Kants kategorische imperatief lijkt op een leeg vat: er kan wijn in zitten en vitriool. De verzelfstandi- ging van de praktische Rede heeft er toe geleid dat men in elk geval zich verplicht ging voelen het vat leeg te drinken, ongeacht de inhoud. De gevolgen zijn vaak katastrofaal geweest.

Utilitarisme

Een ethische richting,, die juist zeer konkreet wil zijn, is het utilitarisme. De utilitaristische ethiek

kan als volgt worden weergegeven, waarbij de propositie dat een zekere daad juist is, als een conclusie volgt uit twee premissen :

„De daad die het grootste totale goed zal voortbrengen (op de basis van de beste evidentie ten tijde van de handeling) is juist.

Deze daad zal het grootste totale goed voortbrengen.

Derhalve is deze daad juist”. (John Hospers, *An Introduction to philosophical analysis*, Londen 1967, p. 606).

Het utilitarisme heeft de verdienste het kwantitatieve uitgangspunt dat impliciet in de gulden regel en Kants kategorische imperatief ligt opgesloten, expliciet te maken en als een norm op te leggen aan het handelen. Het ego-uitgangspunt lijkt daarmee verlaten; het ideële en het pragmatische lijkt hand-in-hand te gaan doordat ethiek een criterium is opgelegd van kwantificeerbaarheid, waardoor hij voor het eerst in de geschiedenis operationeel te maken is. Hoewel het altruïstische uitgangspunt duidelijk is, blijft ook binnen het utilitarisme het oude probleem onopgelost, namelijk, wie bepaalt wat goed is.

geen normatieve ethiek

Ik heb het mij in dit artikel in zekere zin gemakkelijk gemaakt door in te gaan op enkele grondregels voor het ethisch handelen, en niet op het vraagstuk van „het” goede, maar impliciet is misschien wel gebleken uit de analyses van enkele grondregels, dat ik niet geloof in de mogelijkheid van het ontwikkelen van een normatieve

ethiek, die aanspraak kan maken op meer geldigheid dan die van zijn woordgever, hoe vergaande consequenties dit ook met zich meebrengt.

Op de vraag, waarom de maatschappij zo iets als moraliteit zou aksepteren, antwoordt William K. Frankena in *Ethics* (p. 97) onder verwijzing naar de alternatieven van onze huidige situatie, t.w. een soort natuurstaat à la Hobbes, of een autoritair-totalitair systeem zoals nog nooit vertoond is, dat de voorwaarden voor een voldoening gevend menselijk leven in groepsverband nauwelijks anders verkregen kunnen worden dan door aanvaarding van het instituut moraliteit.

Ik vind dit antwoord bijzonder zwak. Naar mijn mening kan het nauwelijks slechter gaan op deze wereld dan het de laatste zeventig jaar (een nederlands mensenleven) gegaan is. Misschien is wel het handhaven van de fictie van de objectiviteit van onze ethiek, het ontwikkelen van boven-individuele normen een van de belangrijkste oorzaken van het ontbreken van enige vooruitgang in onze morele situatie.

„Hoe voel je je nu? Voel je je goed? Je weet dat het „het leven” geen barst kan schelen wie het leeft? Of (zoals Tom Rap op de eerste LP van *Pearls Before Swine* zingt) : Did you find that the Universe doesn't care at all? Did you find that if you don't care this whole wrong world will fall? Dus maak je geen zorgen. Je zit altijd goed. Je bent OK”.

(Aloha, nr. 10, van 3-19.9.69)